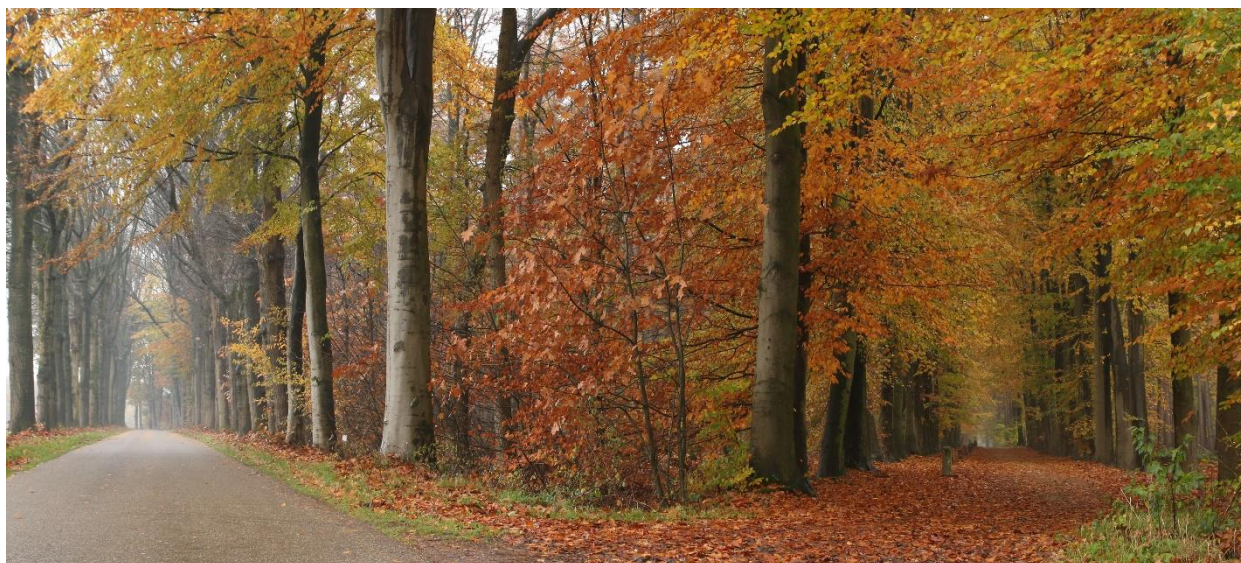

Gebiedsanalyse: onderdeel Verhaal van buitengebied Winterswijk

Gebaseerd op:

- 'Verhaal van Winterswijk, bouwstenen voor perspectief toekomst' (samengesteld n.a.v. gebiedsverkenning in van 5 juli 2022).
- 'Verhaal van Winterswijk landbouw en gebiedsprocessen' (9 september 2022).

Met aanvullingen uit:

- Reis door de tijd (concept 3 april 2023, opgesteld voor Omgevingsvisie Kom Winterswijk).
- "'Op onze eigen manier aanpassen aan de omstandigheden"; De wortels van het huidige Winterswijkse cultuurlandschap' (presentatie voor gebiedsteam Vitaal Platteland door Luuk Keunen, 5 juli 2023).

Inhoud

Gebiedsanalyse: onderdeel Verhaal van Winterswijk	1
1. Beginnen bij de basis: de bodem	2
Gebruik van een bijzondere bodem	2
2. Vorming van een "cultuurlandschap"	4
De eerste Winterswijkers	4
Opkomst van de scholten	4
Het landschap dat we nu kennen	5
Ontginning, ruilverkaveling en behoud	5
3. Van gebiedsprocessen tot een Nationaal Landschap	7
Veranderende tijdsgeest	7
Roerige tijden en op naar een WCL	8
4. Naar een Vitaal Platteland	9

1. Beginnen bij de basis: de bodem

Een rode draad in het Verhaal van Winterswijk is de bodem. Al lang voordat “bodem en water sturend” de norm werd voor gebiedsplannen, wisten onze voorouders al dat het essentieel is de bodemopbouw te kennen voordat je er iets in plant of op verbouwt. Wie niet rekening houdt met de bodem kan voor allerlei verrassingen komen te staan. Zo kan een hooggelegen weiland drassig nat zijn vanwege een onverwachte laag keileem. Een lagergelegen plek iets verderop kan door een zandige bodem juist weer zeer droog zijn, omdat iedere druppel water direct wegspoelt.

Dat er zoveel verschillende en oude aardlagen aan de oppervlakte komen is niet gebruikelijk. In tegendeel: de bodem in Nederland heeft meestal een heel logische opbouw. Daarbij liggen de nieuwste lagen, meestal zand of klei, bovenop en de oudste lagen honderden meters diep in de grond. Bij Winterswijk worden echter door bewegingen in de aardkorst miljoenen jaren oude lagen naar boven geduwd. De oudste laag is de Musschelkalklaag in Ratum van 245 miljoen jaar oud. Maar ook bijvoorbeeld de kleilagen zijn bijzonder: deze komen namelijk uit de tijd dat Winterswijk nog aan zee lag, zo’n 30 miljoen jaar geleden. Winterswijk wordt hierom ook wel “de mozaïekvloer van Nederland” genoemd.

Gebruik van een bijzondere bodem

Vanuit de landbouw gezien kent Winterswijk om deze reden veel “slechte grond”, maar die verscheidenheid aan bodemlagen is ook bruikbaar voor ander doelen. Al eeuwenlang wordt de zeeklei gewonnen voor het bakken van stenen, potten en pannen. De Italiaanse meertjes en het Nonnenven in Kotten zijn nog resten van deze kleiwinning, net zoals de kleiputten in Miste. Maar ook als je lage akkers of weides in het landschap ziet zijn dat vaak voormalige kleiafgravingen, zoals rond de Giffel in Meddo. Lang voor de industriële kleiwinning groeven boeren al zelf klei af voor het bakken van stenen in hun eigen veldovens. Verder wordt er sinds de jaren ‘30 van de vorige eeuw kalk gewonnen in de steengroeve. Daarnaast zijn er nog zand- en grindafgravingen, zoals bij ‘t Hilgelo. Dieper in de bodem zijn ook steenkool, gas, olie en steenzout gevonden. Hoewel ook voor het winnen van deze laatste grondstoffen in 1930 een concessie is afgegeven door het Rijk, is het nooit tot een actieve winning gekomen.

Figuur 1 Steengroeve Winterswijk. Bron: 100% Winterswijk.

De ondergrond van Winterswijk is bepalend geweest voor de vorming van het landschap dat we nu kennen. Dit gebeurde op een aantal manieren: ten eerste konden dus een aantal van de oude aardlagen gewonnen worden als delfstof. Ten tweede leidt deze unieke samenstelling van de bodem tot het voorkomen van bijzondere planten en bomen. Zoals te zien bij Willinks Weust, het natuurgebied naast de steengroeve waar de bodem zeer kalkrijk is. Tot slot waren de beken die door het landschap slingeren allesbepalend voor waar de eerste mensen zich vestigden. Want water is essentieel voor het dagelijks leven.

2. Vorming van een “cultuurlandschap”

Het bekende Achterhoekse coulisselandschap is misschien wel het beste te beleven in Winterswijk. Bij een fietstocht vallen de bollende essen op, met daarachter de groene of rode topgevels van boerderijen of de statige ramen van scholtengoederen. Het landschap wordt onderbroken door slingerende beken, kleine bosjes en begroeide wallen langs akkers en weiden. Dat is niet voor iedereen iets positiefs: doordat de ruilverkaveling lang niet zo effectief is uitgevoerd in Winterswijk dan elders in het land, zijn de meeste percelen klein gebleven en daarom arbeidsintensief om te bewerken.

Toch is afgelopen jaren de waardering voor het landschap toegenomen. Het is herkenbaar voor iedere Winterswijker die hier is opgegroeid, trekt recreanten en toeristen aan, en herbergt ook een grote ecologische rijkdom. Veel Winterswijkers zijn trots op hun cultuurlandschap, of zoals een van de deelnemers aan het gebiedsproces het noemt: “Het landschap is de gemene deler”. Maar waarom is dat juist hier zo goed behouden gebleven?

De eerste Winterswijkers

Vanaf ongeveer de 8ste eeuw hebben onze voorouders zich permanent gevestigd in het gebied. In eerste instantie was dit op de hogere zandruggen. Ook aan de Whemerbeek ontstond in deze periode een nederzetting, die later bekend zou komen te staan als Winethereswik (wijk van Winether). De komst van een nederzetting betekende dat er ook landbouwgronden in de omgeving ontgonnen werden. Dit was het begin van wat een 1200 jaar durende ontwikkeling zou worden van expansie (ontginning) en intensivering (efficiënter gebruik van de gronden).

In de middeleeuwen kwam al gauw het hofstelsel op: bisschoppen, abdijen en kloosters van elders (bijvoorbeeld Munster en Vreden) hadden de grond van een hof in bezit, en de horigen moesten gelden afdragen aan de grondbezitter. Bekend zijn onder andere de Hof te Winterswijk, Hof te Miste en Hof te Ratum. Het grondbezit veranderde regelmatig, maar de constante was dat er gelden afgedragen moesten worden aan een hoge heer van buiten Winterswijk. De bevolkingsgroei nam ondertussen toe, en daarom werden ook steeds meer woeste gronden ontgonnen. Naast de zandruggen werden ook de heide en bossen omgevormd tot landbouwgrond.

Expansie – uitbreiding van het landbouwareaal – was tot zeker 1300 de norm. Om de druk op het landschap te controleren werden markegenootschappen opgericht, waarin afspraken gemaakt werden over het gebruik van de woeste gronden. De huidige buurtschappen (inclusief “buurt Winterswijk”) zijn grotendeels gelijk aan deze marken.

Opkomst van de scholten

Rond 1300 behoorde een steeds groter deel van Winterswijk toe aan het graafschap Lohn, wat later de heerlijkheid Bredevoort werd. Lokale boeren werden aangewezen als “scholten” om de belasting te innen en recht te spreken. Ondertussen nam de bevolking in de 15de eeuw weer verder toe. Mede door de verdere ontwikkeling van de landbouwtechniek konden akkers steeds intensiever gebruikt worden om de vele monden te voeden. Expansie ging over in steeds intensivering van het landgebruik.

De scholten trokken steeds meer macht naar zich toe, tot Winterswijk in 1811 een gemeente werd en ze helemaal geen verantwoording meer af hoefden te leggen aan Bredevoort. Tijdens de markeverdelingen rond 1850, waarbij de gemene gronden als particulier bezit verdeeld werden, kregen scholtengoederen veel grond toebedeeld. Nu als echte grondeigenaren werden scholtenboeren een soort lokale landadel. Iedere scholte bezat een aantal pachtboerderijen. Een pachter moest zowel pacht afdragen als bepaalde diensten leveren, zoals het bewerken van een deel van grond van de scholte. Daarnaast werkten er veel knechten en meiden op een scholtegoed.

Het landschap dat we nu kennen

Het is in deze tijd dat het landschap ontstaat dat we nu kennen als ons coulisselandschap. De meest vruchtbare akkers waren aangelegd op zandruggen, die verder opgehoogd werden door plaggenbemesting, waardoor de essen ontstonden. De kleine percelen werden omheind met doornenhagen of wallen, als natuurlijke veekering. Kleine bosjes bij boerderijen dienden als “geriefbosjes” om brandhout uit te halen. Scholten legden zich daarnaast toe op bosbouw. Dat werd gezien als iets wat alleen de rijkere landeigenaren zich konden permitteren, omdat de investering zich pas na tientallen jaren terugverdiende. De houthandel bleef eeuwenlang een belangrijke economische sector.

Ontginning, ruilverkaveling en behoud

Rond 1900 komen twee ontwikkelingen samen: ten eerste kwam er steeds meer waardering voor natuur, en daarmee kwam ook de natuurbescherming op. Deze ontwikkeling werd concreet in Winterswijk toen in 1918 Natuurmonumenten 94 hectare grond bij het Korenburgerveen kocht. Dat gebied werd al sinds de 14de eeuw afgegraven voor turf, maar nu werd ook de ecologische en esthetische waarde van het veen omarmd.

Ten tweede nam de macht van de scholten langzamerhand af. Door de industrialisatie, waardoor het dorp Winterswijk zich ontwikkelde als een belangrijk spoorknooppunt met een bloeiende textielindustrie, hadden pachters, knechten en meiden ineens een alternatief voor het werken voor de scholte. Daarnaast emigreerden veel pachters naar Amerika, in de hoop op een beter leven. Scholten zochten naar nieuwe manieren om hun positie te behouden. Waar zij eeuwenlang de aanjagers waren geweest van de expansie en intensivering van het grondgebruik, leken ze onder invloed van de modernisering juist behoudender te worden. Dit bleek onder andere uit hoe ze zich opwierpen als de rentmeesters van het landschap. Ze zagen het als hun taak om de kleinschaligheid van het landschap te behouden op de gronden die zij beheerden.

Parallel aan deze ontwikkeling werd in onder andere Meddo de laatste fase van de ontginning van woeste gronden ingezet. Dit is de laatste expansie van de landbouwgrond in Winterswijk. Daarbij werden de percelen volgens de dan geldende standaarden een stuk groter en er werden moderne perceelscheidingen zoals prikkeldraad gebruikt. Landschapselementen zoals houtwallen en doornenhagen verloren hun praktische functie als veekering, en werden steeds meer als een belemmering van de bedrijfsvoering gezien.

Vanaf ongeveer 1915 werden in Nederland grote ruilverkavelingsprojecten uitgevoerd om de landbouw efficiënter te maken (grotere percelen betekent minder werk per hectare). In Winterswijk startte de ruilverkaveling rond 1955. Tegen die tijd waren er naast de boeren echter twee andere belangrijke grootgrondbezitters actief in het gebied, namelijk: landgoedeigenaren (meestal scholten of bezitters van voormalige scholtengoederen) en natuurorganisaties. Zij vonden de natuur- en cultuurhistorische waarden van het gebied vaak belangrijker dan de functionele waarde als landbouwgrond.

Dit leidde ertoe dat de ruilverkaveling delen van het buitengebied heeft overgeslagen en er nog veel oude landschapselementen bewaard zijn gebleven. Een ander gevolg was dat de wereldwijde intensivering van de landbouw na de Tweede Wereldoorlog Winterswijk gedeeltelijk voorbij is gegaan. De Winterswijkse agrarische ondernemers zijn echter wel onderdeel van de wereldeconomie. De relatief extensieve landbouw die hier bedreven wordt (onder andere af te leiden uit een lager dan het Gelders gemiddelde aantal stuks vee per hectare) is een van de redenen dat het coulisselandschap nog zo herkenbaar is, maar maakt het lastig te concurreren op de wereldmarkt.

Figuur 2 Scholtenboerderij Boeijink in Ratum. Bron: Wikimedia Commons

3. Van gebiedsprocessen tot een Nationaal Landschap

De ruilverkaveling die in de jaren '50 van de vorige eeuw in gang werd gezet richtte zich op Winterswijk West (1955-2003). Dit waren grotendeels de “nieuwe ontginningen”, gebieden die later ontgonnen waren en grotendeels in handen waren van agrariërs. Hier konden dus spijkers met koppen geslagen worden. De concrete plannen werden in de jaren '70 ontwikkeld. Hierbij stond optimale efficiëntie voorop, met andere belangen werd nog geen rekening gehouden. Daarop kwam de Vogelwerkgroep in actie. Zij stelde eind jaren '70 een rapport op, waarin werd aangetoond hoe belangrijk Winterswijk-West was voor broedvogels en dat de geplande ruilverkaveling voor grote schade zou zorgen. Dit leidde ertoe dat de ruilverkaveling in zijn oorspronkelijke vorm niet doorging.

Veranderende tijdsgeest

Intussen veranderde de tijdgeest steeds meer. Natuur kreeg een belangrijkere rol in het overheidsbeleid. In 1989 verscheen een natuurbeleidsplan waarin werd afgesproken dat er in ruilverkavelingen meer aandacht aan natuur besteed moest worden. Het centrale doel was nog steeds het verbeteren van de omstandigheden voor de landbouw, maar er werd rekening gehouden met de aanwezige natuurwaarden. Bovendien werd er in Winterswijk West 350 hectare natuur aangelegd.

Een andere belangrijke verandering in deze periode was de opkomst van recreatie en toerisme. Mensen kregen meer vrije tijd, en het werd steeds normaler om een dagje te recreëren of zelfs op vakantie te gaan. Winterswijk ontwikkelde zich als een aantrekkelijke bestemming. Dit betekende nog meer spelers in het landschap: recreanten en toeristen die van de omgeving willen genieten, en recreatieondernemers die gasten willen aantrekken door middel van een aantrekkelijk buitengebied met voldoende voorzieningen.

Figuur 3 Resten van de Borkense Baan, nu een langgerekt natuurgebied. Bron: Wikimedia Commons.

Roerige tijden en op naar een WCL

De verschillende ontwikkelingen in het buitengebied leidden tot spanningen. Het kookpunt werd bereikt toen in 1975 bekend werd dat er Haagse plannen zijn om van Winterswijk een landschapspark te maken. Dit werd gezien als de doodsteek voor de landbouw in het gebied, en boerenprotesten volgden. In 1983 ontstond opnieuw onrust toen er opnieuw over Winterswijk gesproken werd, dit keer als Nationaal Landschap. De verschillende partijen – agrariërs, natuurorganisaties en overheden – raakten steeds verder van elkaar verwijderd.

Toen in 1989 uit onderzoek bleek dat de meeste veehouderijen op slot zaten en niet meer wisten waar ze aan toe waren, werd besloten dat het roer om moest. Agrariërs en de gemeente gingen weer samen om tafel, en ook de natuurorganisaties werden uitgenodigd. Die laatste groep verenigde zich in Platform Natuur en Landschap, zodat zij ook als één partij konden opereren. In 1992 ontstond uit al deze partijen het Project Buitengebied. Toen het jaar daarop Winterswijk aangewezen werd als Waardevol Cultuurlandschap (WCL), werd besloten Project Buitengebied om te vormen tot de Stichting WCL Winterswijk. Tegen de tijd dat in 2005 Winterswijk daadwerkelijk werd vastgesteld als Nationaal Landschap, was de storm hierover al lang weer gaan liggen. Landelijk werden de WCLs opgeheven, maar in Winterswijk werd besloten dat de rol van het WCL als overlegorgaan te belangrijk was om op te geven. WCL Winterswijk vervult die rol tot de dag van vandaag, ook in het gebiedsproces Vitaal Platteland.

Figuur 4 Korenspeker bij de Ravenhorst. Bron: Wikimedia Commons

4. Naar een Vitaal Platteland

De aanwijzing van vier Natura 2000 gebieden in 2008 en het opstellen van de natuurbeheerplannen in de periode erna leiden tot lang niet zoveel spanningen als de eerdere gesprekken rond het Nationaal Park en Nationaal Landschap. Mede doordat WCL ook om tafel zit, wordt de stem van alle gebiedspartijen gehoord. Wat de meeste partijen dan waarschijnlijk nog niet kunnen voorzien, is dat de Natura 2000 gebieden centraal komen te staan in de discussies rond stikstofuitstoot door veehouderijen.

Ondertussen neemt het aantal boerenbedrijven in Winterswijk steeds verder af. Dit leidt ook weer tot zorgen: hoe houden we het buitengebied leefbaar? Wie onderhoudt het cultuurlandschap straks nog? De teruggang van het aantal bedrijven gaat in Winterswijk zelfs zoveel sneller vergeleken het landelijk gemiddelde, dat het er inmiddels erop lijkt dat de gevolgen van de stikstofuitstoot door de landbouw hier minder groot zijn dan elders. Dat neemt de zorgen rond de sterke afname van agrariërs echter niet weg.

De teruggang van het aantal agrarische bedrijven wordt versterkt door een ontwikkeling die in heel de Achterhoek speelt: vergrijzing. Jongeren trekken veelal weg, en diegenen die wel in het buitengebied willen blijven kunnen vaak geen betaalbare woning vinden. Boerenerven die worden getransformeerd naar woonerven zijn meestal niet bereikbaar voor jongeren en jonge gezinnen. Om de leefbaarheid van het buitengebied in stand te houden, is het wenselijk dat er meer perspectief komt over hoe jongeren hier een toekomst kunnen opbouwen.

Een meer positieve ontwikkeling is het toenemende aantal toeristen en recreanten die genieten van het Winterswijkse landschap. De toeristische sector groeit, waar zowel de recreatieondernemers als andere ondernemers zoals de winkels en horeca in het centrum van profiteren. Enerzijds zien zij graag een toename in het aantal gasten, anderzijds betekent meer bezoekers ook een grotere druk op het gebied dat ten koste kan gaan van bijvoorbeeld stilte, donkerte en natuurwaarden. Hoewel de recreatiesector op dit moment floreert, is zij ook gebaat bij oplossingen die de leefbaarheid van het buitengebied in stand houden. Immers, als het landschap niet meer aantrekkelijk is, bijvoorbeeld door droogte of plagen (bijvoorbeeld de eikenprocessierups), zullen de gasten uiteindelijk ook wegblijven.

Tot slot zien we afgelopen jaren nog een nieuwe ontwikkeling die een grote invloed gaat hebben op het buitengebied: de energietransitie. Op het eerste oog lijken windmolenparken en zonnepanelen een bedreiging voor het Winterswijkse cultuurlandschap. Echter, mogelijk is ook voor deze uitdaging een “Winterswijkse” oplossing te vinden, samen met alle gebiedspartijen.

Natuur, landbouw, recreatie, stikstof, droogte, energietransitie en leefbaarheid: allemaal urgente thema's die nu samenkomen in het buitengebied. Met de gebiedsgerichte aanpak Vitaal Platteland zitten alle betrokken partijen om tafel om de uitdaging aan te gaan. Met als doel te komen tot een gezamenlijk toekomstperspectief voor het buitengebied van Winterswijk.

Figuur 5 Zonnepark Arrisveld. Bron: Werkaanwinterswijk.nl